

LIMES

PLUS

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

**KULTURA INOVATIVNOSTI,
ODGOVORNOSTI
I PRAVIČNOSTI**

DEO II

IZAZOVI (NE)PRISTUPAČNOSTI

ANTROPOLOŠKI „TEREN“ NA SOCIJALNIM MREŽAMA: UTICAJ MODERNIH TEHNOLOGIJA NA ROMSKE GRUPE U CRNOJ GORI

Vesna Delić¹

Društvo za kulturni razvoj „Bauo”

Petrovac na Moru, Crna Gora

Sažetak. *Moderne tehnologije, odnosno dostupnost interneta na raznim savremenim uređajima, omogućile su otvaranje „novih” društvenih portala i preplitanje virtuelnog i realnog sveta. Socijalne mreže su razgranale mogućnost povezivanja među različitim subjektima i različitim zajednicama, ali i stvorile priliku antropolozima da na drugačiji način istražuju različite kulturološke fenomene. Samo jednim klikom, tj. prihvatanjem prijateljstva Roma ili Romkinje na društvenim mrežama, dobili smo uvid u nove prakse. Lično, na svojoj Fejsbuk listi imam više od 70 prijatelja iz romske populacije, te sam praktično, tokom dugog niza godina, mogla da se bavim „terenskim istraživanjem od kuće”. Naime, s obzirom na učestalost korišćenja Fejsbuka, kao i raznolikog sadržaja koji Romi objavljuju dnevno, a koji se kreće od vizuelnog obaveštavanja o njihovoj svakodnevici, objavljivanja videa i fotografija s verskom tematikom, pa do prenosa uživo proslava praznika, veridbi i venčanja, otvorilo se čitavo polje mogućih antropoloških istraživanja. Bez*

¹ vesrasulic@yahoo.com.

obzira na to što ova metoda uvek zavisi od „tradicionalnog“ načina istraživanja, ona nam je otkrila nove prakse i mehanizme koji su vrlo korisni u traženju odgovora na pitanja: Koliko i kako se romske grupe menjaju i na koji način su moderne tehnologije, a naročito mladi imali uticaja na te procese? Koliko je internet postao moćno sredstvo u ponovnom ujedinjenju i zbližavanju razdvojenih članova romske porodice? U očuvanju tradicije, pa i jezika, kroz emitovanje ritualnih praksi? U jačanju religijskog identiteta zbog šire dostupnosti verskih sadržaja? Tačnije rečeno, odgovora na pitanje kako „žive“ Romi u virtuelnom svetu i kako taj svet utiče na celokupnu zajednicu kada su off line.

Ključne riječi: Romi, moderne tehnologije, socijalne mreže, Crna Gora

UVOD

Već godinama su najzastupljenija metoda u skupljanju građe dubinski intervjui, koji pored posmatranja sa učestvovanjem čine krucijalni deo kvalitativnog istraživanja.² Međutim, poslednje decenije 20. veka obeležile su menjanje konteksta i predmeta u antropološkom izučavanju. Danas više ne moramo da napuštamo udobnost svog doma da bismo ostvarili interakciju sa ciljnom grupom. Dovoljno je da se konektujemo na internet.

Interesovanja mogu biti različita a mogućnosti neograničene s obzirom na mnogobrojni materijal koji se može naći u virtuelnom svetu. U mom slučaju, interesovanje za onlajn život pokrenulo je, odnosno bolje reći nastavilo dugogodišnja kvalitativna istraživanja koja sam obavljala od 2007. do 2020. godine među domicilnim romskim grupama u Crnoj Gori.

² Rad je rezultat istraživanja rađenog za potrebe doktorske disertacije „Etnički identitet Roma u procesu tranzicije u Crnoj Gori“, koja je odbranjena 11. septembra 2020. godine, na katedri za Etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Na samom početku terenskog rada primetila sam da crnogorski Romi imaju poseban odnos prema tehnologiji i izuzetnu performativnu prirodu identiteta, što će se pokazati kao jedan od vrlo važnih činioca prilikom promene i modifikacije njihovih društvenih struktura. U tim procesima značajnu ulogu je imao mobilni telefon.

Interesantno je da su još 2007. godine, uprkos veoma lošem imovinskom stanju, skoro svi moji ispitanici imali mobilni telefon. Štaviše, mnogi od njih su imali i po nekoliko aparata, a mlađa populacija i po dva telefonska broja: jedan javni i jedan tajni.³ Mobilni telefon je kod crnogorskih Roma od same njegove pojave postao predmet koji su praktično svi morali da poseduju, ali i da upotrebljavaju po tačno utvrđenim kulturološkim pravilima društva kojem pripadaju. Međutim, on je ujedno postao i sredstvo za ostvarivanje najčešće zabranjenih i kontrolisanih prohteva pripadnika mlađih generacija koji su ga koristili u borbi za individualnost i beg od tradicionalnih i ukorenjenih pravila ponašanja. Kako je napredovala tehnologija, tako se se menjali uloga, funkcija i odnos prema mobilnim telefonima u crnogorskoj romskoj zajednici, ali i status i odnos između mlađih i starijih članova romskih grupa.

Istraživanja među Romima u Crnoj Gori potvrdila su nalaze Danijela Seabra Lopesa, koji je, istražujući romsku populaciju u Lisabonu, primetio da među njima preovladavaju oralni i vizuelni način izražavanja u odnosu na pisani (Seabra 2008). Takozvani pametni telefoni omogućili su Romima da se u tom smislu u punom kapacitetu vizuelno iskažu, međutim pre nego što je tehnologija napredovala, služili su se drugim savremenim pomagalicama da bi zadovoljili svoje individualne i kolektivne potrebe. U tom periodu čak je i antropolog za njih mogao biti od koristi.

Naime, suprotno pretpostavkama šire javnosti o izuzetnoj nepriступčnosti i zatvorenosti romske zajednice, ispostavilo se da crnogorski Romi nemaju problem da ih fotografiše neko ko ne pripada njihovoj grupi.

³ Tajni broj mladi su koristili da bi komunicirali sa svojim partnerima, pošto su veze u romskoj zajednici strogo zabranjene i kontrolišu ih porodice.

Štaviše, zbog posedovanja kompaktnog digitalnog aparata ne samo da sam mogla da fotografišem različite društvene situacije već sam na njihov poziv prisustvovala ritualu koji mi niko od njih pre toga nije opisao usmeno.⁴ Bilo je bezbroj situacija kada su ispitanici od mene tražili da ih fotografišem, izradim fotografije i donesem ih. Na neki način kao da je to bila moja obaveza ili nepisani „ugovor“ između istraživača i ispitanika.

Potreba za dokumentovanjem događaja ogledala se u toj prvoj deceniji 21. veka i u tome što nije bilo slavlja ni sahrane na kojima nije bio angažovan kameraman. Snimljeni materijal se više puta gledao u krugu porodice, ali i sa prijateljima i daljom rodbinom koja bi dolazila kod njih u posete. Po pravilu, DVD su slali u inostranstvo, porodici koja nije bila u mogućnosti da prisustvuje srećnom ili tužnom događaju.

Kada imamo na umu sve ove informacije, ne iznenađuje praksa koja je već nekoliko godina aktuelna među Romima u Crnoj Gori. S razvojem tehnologije, poboljšanjem mobilnih uređaja, pa samim tim i širom dostupnošću interneta, ali pre svega kreiranjem društvenih mreža, romska zajednica je dotadašnju tehnološku, tj. kulturološku praksu unapredila i prenela u virtuelni svet. Korišćenjem aplikacije *live video* na društvenoj mreži Fejsbuk, više ne moramo da pronalazimo načine na koje ćemo kao antropolozi prisustvovati ritualima iz obrednog ciklusa ili svakodnevnici romske populacije. Praktično, kao da smo ih, a da ih to nismo ni zamislili, poput Sola Vorta i Džona Adera, načinili našim koistraživačima.⁵ Danas imamo mogućnost da, samim tim što smo umreženi na Fejsbuku i na našoj

⁴ Tokom jedne romske svadbe pozvana sam da fotografišem običaj kojem inače prisustvuju samo najbliži članovi porodice. Reč je obredu u kojem mladoženja, nakon što tri puta pita mladu čija je, a ona odgovora: „Tvoja i Božja“, njoj udara šamar da bi potvrdio te reči.

⁵ Pristup poznat u vizuelnoj antropologiji kao *respondet-generetade visual data* u kome vizuelni istraživači sarađuju sa svojim subjektima i vide ih kao eksperte. Još šezdesetih godina prošlog veka, Sol Vort i Džon Ader dali su kamere Navaho Indijancima, pa su time umesto istraživačevog ugla gledanja socijalnog sveta dobili participantovo gledište (v. Sol Worth, Jon Adair. 1975. *Through Navaho eyes, An Exploration in Film Communication and Anthropology*, Indiana University Press).

listi prijatelja imamo pripadnike romske populacije, pratimo upotrebu video-zapisa kao virtuelnog ogledala njihove svakodnevnice realnosti.

S obzirom na to da sam već godinama prisutna u romskoj zajednici, na mojoj listi prijatelja na Fejsbuku imam više od 70 crnogorskih Roma i Romkinja. To mi je omogućilo da uočim određeni *on line* obrazac ponašanja. Primetila sam da su Romi iskoristili internet da u digitalni svet direktno prenesu ono što im se dešava u realnom svetu. Opcija *live video* ne može da „lažira” stvarnost, kao npr. fotografija (recimo postavljanje fotografije s mora od pre tri godine), te *live* prenos pruža direktan uvid u to šta se u realnom vremenu dešava. Ne postoji mogućnost „nameštanja” scene, jer je vrlo moguće da se tokom snimanja desi nešto nepredviđeno. Iako moramo uzeti u obzir da je svako ljudsko biće obazrivo kada zna da ga neko snima, prirodnost pred kamerama i dužina trajanja *live videa* s kamera telefona crnogorskih Roma sve je osim inscenirana. Štaviše, glavni cilj je da se familiji u dijaspori što realnije prenese šta se dešava u Crnoj Gori. Glavni primaoci ovih poruka upravo su oni, a to može da se zaključi na osnovu dve *on line* prakse: prva je što se u svim *live* prenosima koristi romski jezik, a druga je što se u prenosu taksativno navode porodice koje ih gledaju i kojima šalju svoje pozdrave. Ovakav način komuniciranja nije jednosmeran, već i Romi iz inostranstva na isti način obaveštavaju Rome u Crnoj Gori o svom životu i poštovanju određenih ritualnih radnji.

ROMI U CRNOJ GORI

Prema Marušiačkoj, „Romi predstavljaju specifičnu, hijerarhijski kompleksno strukturiranu intergrupnu etničku zajednicu, razdijeljenu na brojne odvojene grupe (koje su ponekad suprotstavljene jedna drugoj), subgrupe i metagrupe sa sopstvenim etničkim i kulturnim karakteristikama i različitim nivoima 'romskog' identiteta” (Marušiačkova 2008).

To grubo rečeno znači da skoro svi Romi dele dva osnovna nivoa identiteta: „širi” nivo, koji označava pripadnost zajednici koja uključuje

sve Rome sveta, a koji je zasnovan na predstavama o zajedničkom poreklu, određenim kulturološkim elementima i romskom jeziku; i „uži“ nivo, kojim se ističu romskost i etnicitet na osnovu pripadnosti posebnim, kroz duži period konstruisanim grupama (Delić 2020). Usled različitih istorijskih prilika i uticaja različitih naroda iz okruženja, s kojima su Romi na svom istorijskom putu dolazili u dodir, danas postoji veliki broj romskih grupa i subgrupa koje sebe nazivaju Lovari, Gurbeti, Arlije, Kalderaši, Tamari, Ursari, Sepetari, Kale, Čergari itd. Pored etnonima svoje grupe (koji označava „uži“ nivo identiteta) većina koristi i etnonim Rom, Rrom (što označava „širi“ nivo identiteta).

Romske grupe, između ostalog, delimo i prema načinu života na sedentarne i (polu)nomadske. U Crnoj Gori danas postoje dve romske zajednice, koje su potpuno različite – Romi Muslimani⁶ i Čergari.

Romi Muslimani pripadaju sedentarnom tipu romske grupe, koja je u više migracijskih talasa naseljavala prostor Crne Gore između dva svetska rata, sve do kraja osamdesetih godina 20. veka i sporadično nakon ovog perioda. Naseljavali su Crnu Goru iz različitih sela i gradova s prostora Kosova i Metohije. Migracije su podstakli ekonomski razlozi, ali i politički nestabilno područje Kosova. Obično su pojedinci ili porodice koje su već naselile Crnu Goru, povlačile svoje familije sa Kosova. Uvidevši bolje prilike za zapošljavanje i stabilniji život u Crnoj Gori, Romi sa Kosova su sve do početka devedesetih godina 20. veka naseljavali crnogorsko tlo.

Od grupe, koja je od samog dolaska u Crnu Goru označena imenom Mađupi, izdiferencirala se zajednica Roma, koja se na osnovu unutrašnjih etnokulturnih definisanja formirala u zajednicu *Roma Muslimana*. Iako potiču iz različitih mesta sa Kosova, gde prevaže opozicija selo–grad, u svesti crnogorskih Roma Muslimana svi oni danas pripadaju *istoj etničkoj*

⁶ S obzirom da većina pripadnika ove crnogorske romske grupe prilikom samoidentifikacije izjednačava svoju etničku pripadnost sa religijskom pripadnošću, pojam muslimani pišemo velikim slovom. Dakle, u ovom slučaju reč je o etnonimu *Romi – Muslimani*, koji označava posebnu romsku grupu kojoj religija predstavlja najvažniji etnički identifikator, a što ću dodatno obrazložiti kasnije u tekstu.

grupi. Zajednica je formirana na osnovu svesti o zajedničkoj oblasti porekla (Kosovo), na osnovu višedecenijskog boravka u Crnoj Gori, na osnovu istog skupa običaja i društvenog uređenja, na koji je veliki uticaj imala albanska zajednica sa Kosova, kao i na osnovu veroispovesti koja je u ovom slučaju bila presudna za konstituisanje i redefinisane etničke grupe.

Islam je odlučujući etnički parametar koji je izdvojen kao glavni element u razgraničavanju od druge crnogorske romske grupe. U kolektivnoj svesti ove romske zajednice biti musliman znači biti „pravi” Rom. Iz tog razloga je i nastao novi etnonim, koji izjednačava etnički identitet sa religijskim identitetom (Romi Muslimani). Kao glavne kulturne karakteristike svog etnokulturnog sistema navode praznovanje Bajrama i Kurban bajrama, kao i skupa religijskih i obrednih radnji kojima poštuju pravila islamske konfesije. Iako postoje pojedinci koji su se lično okrenuli drugoj veri, islam je čvrsto vezujući element na nivou čitave zajednice i zato je izabran kao etnički identifikator, odnosno kao svojevrsni etnonim. Njime se ne služe nužno svi i u svakoj situaciji (za svoju grupu mogu reći samo da su Romi), ali se upravo etnonimski nastavak „Muslimani” često koristi da bi se distancirali od druge romske grupe, što je, pokazalo se, i jednima i drugima bilo oduvek vrlo važno da naglase. Romi koji su doselili sa Kosova tokom 20. veka (Romi Muslimani) formirali su čvrst teritorijalni identitet, te stoga svoju grupu danas više poistovećuju s crnogorskim tлом nego s prethodnim mestom boravka. Maternji jezik Roma Muslimana je romski, ali se u velikom broju slučajeva koriste podjednako dobro, pa čak i mnogo bolje albanskim jezikom. Velika većina dobro govori i crnogorski, mada ima osoba, naročito žena, koje ga uopšte ne znaju. Romi Muslimani su mnogobrojnija crnogorska romska grupa.

Čergari⁷ su polunomadsko romsko grupa, koja je, kako se pretpostavlja, prostor Crne Gore naselila krajem 19. i početkom 20. veka s prostora Bosne i Hercegovine i Sandžaka. Čergari su u Crnoj Gori sve do polovine

⁷ Čergari, Čergaši je ime koje je poznato u čitavom regionu, a potiče od turske reči čerga, što znači ponjava, dugačak šator na dva stuba. Romi nomadi su koristili čergu prilikom svojih putovanja, te su tako i dobili to ime.

šezdesetih godina prošlog veka, od Đurđevdana do Mitrovdana, išli sa čergama po crnogorskim selima da bi negde od Mitrovdana, tokom zime, pa sve do proleća, nastanjivali gradove koji su im inače bili utočišta. U crnogorskim selima, a naročito na katunima, Čergari su crnogorskim seljacima kalaisali bakarno posuđe koje je stočarima bilo neophodno za skupljanje mlečnih proizvoda. Muškarci su kalaisali posuđe i bavili se prodajom konja, dok su žene uglavnom prosile i/ili gatale i za tu uslugu tražile naknadu u hrani. U selima su se zadržavali nekoliko dana, i to obično na mestima gde su im to seljani dozvoljavali da urade (livada ili poljana). Kako je bilo više karavana koji su se kretali po crnogorskoj teritoriji, da se ne bi zadesili u istom selu, ali i da bi obavestili kakvo je „raspoloženje” seljaka, imali su razgranat sistem poruka. Pomoću ovakvog načina komunikacije određivano je i na kom će mestu biti slavljen Ilindan, jedan od tri najvažnija čergarska praznika. Čergari dele godinu na tri bitna razdoblja: sredina zime, početak leta i sredina leta. Promene u prirodi koje su uticale na njihovu egzistenciju, s obzirom na predašnji način života, obeležavaju i dan-danas. Praznici padaju u isti dan kad i praznici pravoslavnog stanovništva (Vasiljica, Đurđevdan, Ilindan), ali sami rituali nisu povezani sa pravoslavnom verom, iako ima dosta posuđenih i/ili istih rituala (ovo se posebno odnosi na praznik Vasiljicu). Među Čergarima ima porodica ili u okviru njih pojedinaца koji se izjašnjavaju ili kao muslimani ili kao pravoslavci, međutim, i dalje se na nivou čitave zajednice održava složen religijski sistem koji je ritualističkog tipa i u kojem su najvažnije (i jedine) svetkovine tri navedena praznika.

Sredinom 20. veka, velikim delom i usled intervencije vlasti, postepeno za stalno naseljavaju periferije crnogorskih gradova. Maternji jezik Čergara je romski. Njega koriste u svakodnevnoj komunikaciji s pripadnicima svoje zajednice i u realnom svetu i na društvenim platformama. Kod Čergara su retke osobe koje ne govore romski i nepoznavanje romskog jezika najčešće je uslovljeno činjenicom da tokom svog života nisu imali bliži kontakt sa svojom čergarskom grupom. Drugi jezik kojim se podjednako dobro služe je crnogorski, što je rezultat višedecenijskog neposrednog

kontakta koji su imali sa crnogorskim stanovništvom. Čergari ne govore albanski jezik. Oni su malobrojna crnogorska romska grupa.

Iako su različiti putevi usloveli stvaranje suprotstavljenih sistema i konstruisanje posebnih etničkih, verskih i kolektivnih identiteta, ne sme se zanemariti isti romski kontekst kojem pripadaju Romi Muslimani i Čergari, ali i isti balkanski kontekst u kojem oni imaju svoj prostorni i vremenski kontinuitet. I kod jedne i kod druge grupe, s malim varijacijama koje su uslovljene različitim uticajima, detektuje se slično društveno uređenje. Sličan odnos moći postoji između muškarca i žene kao društvenih subjekata koji zauzimaju svoje mesto u grupi od samog rođenja, kao i sličan tradicionalni patrilinearni sistem srodstva koji je karakteristika i drugih naroda na Balkanu. Kod obe grupe, društveno konstruisano uređenje i odnosi se baziraju na istoj kulturnoj konceptualizaciji različitih ili istih telesnosti, pa se u tom smislu primat daje muškarcu koji se nalazi na višoj hijerarhijskoj lestvici i koji ima prednost i u srodničkom sistemu. Iako postoje razlike među ovim grupama kada je reč o društvenim institucijama, pre svega u terminologiji i organizovanosti, suština je ista. Važne odluke i u jednom i u drugom slučaju donose muškarci. Žena može u poznijim godinama da učestvuje u aktivnijem donošenju odluka vezanim za porodicu, ali kada je reč o zajednici, muškarci imaju poslednju reč. Tačnije, princip kolektiva nadvladava prava i slobode pojedinca, tako da se sve odluke koje su važne za ekonomsko, socijalno pa i etničko bivstvovanje donose na nivou uže ili šire zajednice. Međutim, u periodu tranzicije i modernizacije, zahvaljujući novim tehnologijama, dolazi do vidljivih promena.

PROCESI ASIMILACIJE MODERNOG: MOBILNI TELEFON KAO SREDSTVO PROMENE

Kada posmatramo Rome u Crnoj Gori, uviđamo da je reč o grupama koje predstavljaju posebne jedinice koje već dugo deluju, konstruišu i redefinišu svoje identitete na određenom prostoru koji je obično udaljen od ostalih

stanovnika, ali istovremeno posmatramo grupe koje su deo tog, takozvanog većinskog društva. Makrozajednica, ali ni ta mikrozajednica, nije bila imuna na procese modernizacije.

Ekhlo-Fridman i Fridman procese usvajanja modernog, odnosno asimilaciju globalnog lokalnim sistemima prakse vide kao forme identifikacije koje su odnosno i egzosocijalne i endosocijalne (Ekhlo-Fridman i Fridman 1995). Romske grupe u Crnoj Gori mogu poslužiti kao dobar primer tako ustrojenih procesa usvajanja modernosti, odnosno načina na koji oni adaptiraju elemente globalnog ili modernog svom sistemu, vrše promene ali i kontrolu nad pripadnicima svoje zajednice kako se njihove izgrađene kulturne i društvene strukture ne bi urušile.

U romskim grupama, kolektiv je iznad pojedinca i osoba može u većini slučajeva da se izražava samo u okviru onoga što je kolektiv stvorio ili odobrio. Postupke kontrolišu neformalne društvene institucije, koje mogu funkcionisati na nivou šire socijalne zajednice, ali i na nivou porodice. Asimilacija modernih elemenata ide lakše kada se takav kolektiv ne oseća ugroženim i tada dolazi do „integracije lokalnog u reproduktivne krugove globalnog” (Isto 136). Međutim, kada kolektiv oseti da bi ti prihvaćeni elementi modernosti mogli da nanesu štetu vrši se kontrola i ispravljanje „grešaka” upravo kroz regulaciju upotrebe, što znači da zajednica određuje načine korišćenja, tj. kontroliše oblike korišćenja ili u krajnjoj liniji zabranjuje upotrebu novih elemenata modernosti. Određena nepoštovanja i kršenja ustanovljenih pravila svojstvena su uglavnom mlađoj generaciji, koju je nakon tehnološkog napretka sve teže kontrolisati. To je dovelo do promene odnosa moći koja je u konačnici uzrokovala modifikaciju tradicionalnih struktura pa i potpuno izbacivanje nekih starih ritualnih praksi.

Ono što se zapaža od samog početka procesa modernizacije, odnosno od prvobitne upotrebe starih modela mobilnih telefona pa sve do današnjih smart aparata jeste da u romskoj zajednici već dugo traje „sukob” između tradicionalnog i modernog. Na osnovu analize dugogodišnjih praksi može se uvideti kako je zajednica uspela da prilagodi elemente

modernosti svom društvu koje se neminovno menja, ali i da „poklekne” pred nekim novim izazovima.

Mobilni telefon je sredstvo promene društvenog i kulturnog sistema, oružje u „sukobu” tradicionalnog i modernog, praktična i jako korisna moderna tehnologija koja stvara, učvršćuje i obnavlja familijarne, prijateljske i poslovne veze, čime se zajednica drži unutar svojih etničkih granica.

Upotrebu mobilnog telefona mogla sam da pratim tokom terenskih istraživanja da bih zahvaljujući višegodišnjem fizičkom prisustvu među crnogorskim Romima dobila priliku da „prenesem” teren na društvene platforme i da iz potpuno drugog ugla posmatram kako su romske grupe u Crnoj Gori nastavile da koriste i prilagođavaju moderne tehnologije svojim sociokulturnim sistemima.

TERENSKA ISTRAŽIVANJA VAN KUĆE

Kada posmatramo Rome Muslimane i Čergare kao egzosocijalna društva, ona koja učestvuju u globalnim procesima modernizacije, i koja su u tom smislu otvorenija za promene, prvo što se zapaža jeste da su crnogorski Romi prihvatili i usvojili one elemente i mehanizme modernosti koji utiču na poboljšanje kvaliteta života. U vreme početka istraživanja mobilni telefon je polako osvajao potrošačko društvo tako da su i tada postojali različiti načini da se do njega dođe: od kupovine na buvljaku, preko „šanera”, na čestim akcijama različitih telekomunikacionih kompanija.

Zbog lošeg ekonomskog statusa telefon je kod romske zajednice vrlo brzo postao i predmet nasleđivanja. U mnogočlanim porodicama, sa velikim brojem braće i sestara, postojala je određena hijerarhija. Starija braća su imala pravo prvenstva da promene mobilni telefon, što je značilo da ga zamenjuju za bolju generaciju mobilnog a svoj stari aparat ustupaju mlađem bratu ili sestri. Od pola, socijalnog statusa i starosti zavisilo je ko sme da poseduje telefon a ko ne. Kod Roma Muslimana deca u tom periodu nisu smela da poseduju telefon. Telefonom se nisu služile ni starije osobe,

naročito žene, jer se smatralo da njima nije potrebno da ga imaju. Žene srednjeg starosnog doba, koje su se ostvarile u ulozi majke i babe, imale su priliku da dobiju mobilne telefone. Pravo kupovine su ostvarivali mladići i devojke kada napune određen broj godina, mada je telefon mogao da bude i oduzet kada je dolazilo do promene socijalnih uloga, tj. kada se devojka uda. Mobilni je mogla opet da poseduje kada se ostvari u ulozi majke.

Korišćenje telefona kod Roma Muslimana na kraju prve decenije 21. veka bilo povezano je sa socijalnim statusom i ulogama. On je bio marker socijalne zrelosti, što je značilo da se koristi u periodu kada je osoba „socijalno aktivna” (nisu ga koristila deca i starije osobe) i bio je oznaka socijalne stabilnosti jer ga nisu koristile mlade žene koje su bile u „liminalnom” statusu. Socijalna zrelost se u romskoj zajednici potvrđivala davanjem telefona (sistem nasleđivanja), dok je oduzimanje telefona obezbeđivalo socijalnu stabilnost zajednice zbog ukorenjenog kolektivnog mišljenja o nestabilnosti mladih osoba koje su u prelaznom periodu.

Romi Muslimani i Čergari imaju uređen sociokulturni sistem tako da se asimilacija modernosti odvijala ustaljenim tokovima u kojima je učestvovao i ostatak sveta. S obzirom na to da je reč o tradicionalnim zajednicama, upotreba mobilnog telefona bila je kontrolisana, ali je on ujedno korišćen i da zadovolji sve potrebe zajednice i da učvrsti familijarne i etničke veze. Iz tog razloga upotrebljavan je u svakodnevnoj komunikaciji, ali je inkorporiran u veliki broj običaja, među kojima prednjače posmrtni i svadbeni rituali.

Crnogorski Romi imaju veliku dijasporu u inostranstvu, naročito u Nemačkoj. Postepene migracije započete su još pre tri decenije, ali su u periodu tranzicije one bile učestalije. Iz tog razloga pojava mobilnog telefona imala je veliku ulogu u održavanju veza između članova zajednice u rasejanju i članova zajednice koji su ostali u Crnoj Gori. U vreme kada mobilni aparati nisu mogli da se povežu na internet, postojala je uigrana praksa pozivanja familije i prijatelja iz inostranstva. Obično su se čuli jednom do dva puta mesečno tako što su Romi iz Crne Gore „cimali” svoje

sunarodnike u dijaspori koji su ih onda nakon toga zvali. Po rečima tadašnjih ispitanika, pozivi upućeni iz drugih evropskih gradova bili su mnogo povoljniji nego što su to bili pozivi iz Crne Gore. Ovakav način komunikacije obezbedio je i brži protok informacija, što je za crnogorske Rome uvek bilo od izuzetne važnosti.

Društvena posvećenost zajednici posebno se iskazivala, a i dan-danas se iskazuje, prisustvom na sahranama. Pojava mobilnih telefona doprinela je da članovi zajednice ne samo budu na vreme obavešteni o smrti svojih najbližih već im je omogućeno da sahranama i prisustvuju. Naime, i kod Roma Muslimana i kod Čergara obavezno je bdenje nad pokojnikom/com, a od broja prisutnih zavisi koliko je ta osoba bila prihvaćena za života i koliko je poštovala određene dužnosti koje je imala prema ostalim pripadnicima zajednice. Običaj je da se u ožalošćenu kuću odlazi odmah po dobijenoj vesti o smrti osobe, gde se sa ostalim pridošlicama sedi čitavu noć, priča i priseća događaja iz pokojnikovog ili pokojničnog života ili nekih većih zbivanja koje su uticala na zajednicu u celini (Delić 2008). Ranije su obaveštenje o smrti prenosili za to zaduženi ljudi, međutim, mobilni telefoni preuzimaju primat jer zahvaljujući njima vest brže putuje, zadovoljava i ispunjava funkciju rituala i štiti zajednicu i porodicu.

Zahvaljujući mobilnom telefonu došlo je do još jedne modifikacije posmrtnog rituala. Pravilo je da se pokojnik sahrani sutradan popodne ili, u zavisnosti od vremena smrti, čak istog dana, dok od pojave mobilnog, zbog velike dijaspore, veliki broj Roma na čin sahrane čeka i po nekoliko dana. U ovom slučaju nije došlo do radikalne promene običaja već je običaj vremenski produžen, što je, s druge strane, dovelo do veće angažovanosti familije i šire zajednice. Dešavalo se da pokojnik ostavi amanet da se sačeka njemu bliska osoba pa da se tek tada pristupi sahrani. Za ispunjenje ovih želja i manje opterećenosti porodice i zajednice mobilni telefon je imao ključnu ulogu.

Osim u posmrtnim ritualima, mobilni je na samom početku inkorporiran i u svadbene običaje. Kao i u slučaju smrti, prisustvo bliskih članova uže

i šire familije, ali i šire zajednice presudno je za uspostavljanje određenih društvenih odnosa, poštovanje i siguran prelazak iz jednog socijalnog statusa u drugi. Pozive za veselja je pre toga uručivao za to angažovani čovek koji je išao sa ponudama u vidu cigareta, koje je nudio domaćinu porodice pozivajući ga na taj način na svadbu. Ta praksa je nastavila da se praktikuje za familiju i prijatelje koji žive u blizini porodice koja organizuje slavlje, ali ipak se pozivi u većini slučajeva odvijaju preko telefona.

Romska zajednica je oduvek sve radila da zadovolji potrebe kolektiva i modernost, odnosno u ovom slučaju mobilni telefon je prihvaćen kao sredstvo koje pomaže da se osnovne funkcije običaja sprovedu na što efikasniji način. Pomoću ovakve komunikacije izvođenje običaja je olakšano ili, kao u slučaju posmrtnog rituala, produženo. Kolektiv je inkorporirao savremenu tehnologiju u tradicionalne strukture, a u jednom slučaju dao pristanak da se tradicija „omekša” i pojedincu u izvesnom smislu čak i olakša.

Kod Roma Muslimana pravo na izbor bračnih partnera nemaju individue već kolektiv, odnosno porodica. Domaćin ili glava kuće, zajedno sa svojim roditeljima, ukoliko su živi, ženom ili starijim sinovima, odlučuje koja je primerena snaja ili zet za njihov dom. Brakom su utvrđeni društveni, porodični ali i pojedinačni odnosi između dve osobe ili više njih. Brak se koristi da bi se produbile društvene veze, ali i da bi se osigurala budućnost zajednice. U tom smislu izbor supružnika je jako bitan. Kako postoji stalna težnja da se očuva zajednica, odnosno stvoreni sociokulturni sistem, vrši pojedinac se stalno kontroliše i ništa se ne prepušta slučaju. Tako se npr. u toj zajednici mladi venčavaju već sa 12–15 godina.⁸ Najvažnije je bilo, a i sada je, da je devojka nevina. Iz tog razloga ona je celog života povrgnuta nadzoru i kontroli.

Od detinjstva, pa sve do momenta kada postane supruga, a zatim majka i baba, uloga žene je regulisana čvrstim pravilima. U devojaštvu mora da sluša oca i braću, u braku muža i devere. Tek kada postane baba,

⁸ Ova praksa je danas dosta iskorenjena zahvaljujući aktivnostima raznih nevladinih i državnih institucija koji se bore protiv maloletničkih brakova

dobija određenu društvenu moć. I u svadbenim ritualima određenim simboličkim radnjama ukazuje se na potčinjenost žene muškarcu i zajednici u celini.

Prilikom izlaska iz svoje kuće nevesta mora da plače, da se hvata za vrata, pokazujući tako da nevoljno odlazi, da prestaje da bude član svoje porodice i da ide u drugu familiju čiji član tek treba da postane. Ne sme da se okreće i dok ne dođe do budućeg muža, *ne sme da govori*, jede ni pije. Kada dođe do mladoženje, on je čeka na jednom uzvišenom mestu (obično to bude drvo ili krov kuće) i odozgo je gađa jabukama, krompirom ili kockama šećera u glavu. Nakon toga mlada ulazi u svoju novu kuću, i to tako što prvo maže šerbetom vrata i ukućane. Unutra zauzima jednu poziciju i tu stoji bez pogovora dok ne dođe mladoženja da joj se obrati. On joj prilazi i prvo joj gazi nogu, zatim skida crvenu maramu kojom je bila prekrivena, hvata joj mali prst, jako je steže i tri puta pita: „Čija si?” Ona tek tada prvi put progovori i odgovara mu: „Tvoja i Božja!” Nakon toga joj on udara šamar i napušta prostoriju dok ona ostaje da stoji na istom mestu.

Kao što vidimo, običaj je očigledan primer kako kolektiv, ili u ovom slučaju porodica, kroz ritualnu radnju određuje položaj individua u društvu. Oni su ti koji odlučuju i kroz ritual održavaju svoje društvene strukture. U svadbenim običajima Roma Muslimana zadržano je dosta tradicionalnog, ali od pojave mobilnog telefona došlo je do određene modifikacije običaja. Naime, Romi Muslimani su endogamna zajednica tako da snaje i zetove biraju iz iste romske grupe. Iz tog razloga nije redak slučaj da devojkę dovode iz regiona, najčešće sa Kosova. Kako je put od mladine do mladoženjine kuće dalek, zajednica je malo „omekšala” svoja pravila i u takvim situacijama dozvolila da se devojka preko mobilnog telefona čuje s mladoženjom. Nakon toga ona može da govori, jede i pije. Ovo ne važi za devojke koje žive u Crnoj Gori, već samo za neveste kojima treba 7–12 sati da dođu do svoje nove porodice.

Među ovim tradicionalnim zajednicama savremena tehnologija nije posmatrana samo kao blagodet. Uočeno je da kolektiv, naročito stariji

pripadnici ovog društva, u mobilnom vide i određenu opasnost i sredstvo koje mlađe pripadnike zajednice može navesti da postupe suprotno ustaljenim pravilima ponašanja. Budući da je mobilni telefon pre svega sredstvo komunikacije, on se koristi i za komunikaciju sa osobama koje porodica ne prihvata. Da bi se to izbeglo, u porodici su od početka postojale osobe, obično starija braća, koja su kontrolisala i proveravala poruke svojih sestara, ali i mlađe braće. Iako su mladi i tada uspevali da se pronadu načine da ostvare osnovne slobode i pravo na ljubav, pojavom novih generacija mobilnih telefona situacija se praktično potpuno preokrenula u njihovu korist. Nakon skoro 20 godina telefon je postao mnogo dostupniji svima u zajednici, a pojava društvenih mreža otvorila je potpuno novu dimenziju funkcionisanja crnogorskih Roma i Romkinja. U nekim situacijama određene prakse samo su prebačene u virtuelni svet, a u drugim su digitalne informacije uticale na dešavanja u okvirima društvene stvarnosti.

TERENSKA ISTRAŽIVANJA OD KUĆE

Mobilni telefon u romskoj zajednici svoj puni sociokulturni kapacitet dostiže s novim generacijama tzv. pametnih telefona, koji imaju mogućnost priključka na internet, odnosno s pojavom aplikacija kao što su Viber, WhatsApp, Skype itd. Od početka ere pametnih telefona, učestalija je komunikacija sa članovima u inostranstvu i pripadnicima zajednice koji su u drugim gradovima, a samim tim njihovo učešće u svakodnevicu i u obredima potvrđeno putem sajberprostora.

Tokom spontanog okupljanja članova porodice ili nekih kućnih proslava, atmosfera i tok događaja u određenom prostoru prenose se fizički odsutnim licima tako što se upali kamera na aplikaciji koju poseduju i najčešće koriste. Dok traje veselje, kamere su okrenute tako da osobe koje nisu prisutne posmatraju i na simboličan način učestvuju u događaju. Za uživo prenošenje nije zadužena samo jedna osoba, već je nekoliko njih u kontaktu sa članovima svoje familije. Na primer, majka se čuje s jednim

detetom, otac s drugim, dok sestre i braća zovu ostale rođake. Ovakav način prenošenja informacija u sferi je privatnog, tj. ostaje u okvirima jedne familije. Međutim, od pojave društvenih mreža i priključivanja romske populacije ovim vrstama platformi, krug onih koji su obavješteni o svim dešavanjima i događajima proširen je na celu zajednicu, tj. na sve koji se nalaze na „listi” prijatelja.

Sadržaj *live videa* kreće se od prenosa svakodnevnih praksi, odnosno onoga što rade u okviru svog doma (ispijanje jutarnje kafe, popravljjanje vozila, gradnja kuće, sedenje ispred zgrade s prijateljima, priprema ribe na roštilju, tradicionalni način ribolova, vožnja motorom ili autom, šetnja po tržišnom centru itd.), preko *live prenosa* proslave svetovnih i religijskih praznika kao što su Nova godina, Vasiljica, Đurđevdan, pa do bitnih momenata u životu pojedinaca i porodice kao što su rođendan, veridba, svadba i sahrana.

Postoje dva načina obraćanja široj zajednici. Jedan je indirektan, a drugi direktan. Indirektan način označava već navedene primere deljenja svoje svakodnevice, periodičnih praznika i obreda prelaza preko interneta sa zajednicom u raseljenju, što ih čini „učesnicima” događaja. Virtualni gosti svoje prisustvo potvrđuju lajkovima, komentarima, šerovima i pregledima na određen sadržaj koji je izbačen. Na taj način se ostvaruje interakcija i znak da je poruka stigla do željenih primaoca. Poruke koje žele na taj način da pošalju govore o određenom prestižu i imovinskom stanju (vidite kakav sam auto kupio, koliko sam kuću napravio, koliko mi je bogata trpeza iako nije nikakav praznik), ali govore i o poštovanju tradicionalnih obrazaca ponašanja, odnosno njihovog praktikovanja. Na primer, na početku dana prvo se prikazuju glavni elementi obreda (paljenje sveća za slavu, klanje kurbana, unošenje badnjaka), koji traju nekoliko desetina minuta, da bi se u kasnijem delu dana opet prešlo na direktan prenos samog slavlja koji može da traje i po sat vremena. Veselje prate pesma i igra i konstantno pozdravljanje prijatelja koji fizički nisu prisutni, ali prate događaje *on line*. Dužina prenosa je ista i kada su u pitanju rođendani, veridbe i svadbe, a

nešto kraća kada su u pitanju sahrane. Tada se snima samo čin ukopavanja. Indirektan način u stvari znači da u porodici koja šalje poruku život teče svojim prirodnim sledom i da su oni koji ih gledaju i dalje integralni deo zajednice.

Međutim postoji i drugi, direktan način obraćanja, kada kamera snima samo jedno ili dvoje ljudi, koji često žustro pričaju o određenim problemima. Dužina tih *live* prenosa može da bude i po dva sata. U takvim situacijama od zajednice se ne očekuje da bude samo učesnik ili bolje reći posmatrač događaja kojima nisu u mogućnosti da fizički prisustvuju, već da pomogne u razrešavanju razmirica koje narušavaju odnose u zajednici. Tada se od njih ne očekuje da internet alatom samo daju potvrdu da su primili poruku o ispravnosti porodice, već da se određenim komentarima uključe u razrešavanje problema s kojima se porodica suočava i presude onima koji su se ogrešili o pravila zajednice. Praktično rečeno, oni postaju virtuelna porota koja preko interneta saznaje za problematične pojedince, komentarima ih osuđuje, ali realno u stvari kažnjava. To mogu biti moralna osuda i odbacivanje, ali i povećana novčana svota.⁹ Ovakav način komunikacije izraženiji je kod Čergara, nego kod Roma Muslimana, što je posledica donekle drugačijih društvenih institucija.¹⁰

⁹ Jedan romski bračni par iz Podgorice imao je devetoro dece. Kada je žena zatrudnela sa desetim detetom, odlučili su da tu trudnoću iskoriste kao priliku da odu u inostranstvo. Administrativno su se razveli, prodali sve pokućstvo i uložili mnogo novca u put i administraciju. Otišli su u Nemačku, našli Nemca koji je za iznos od 10.000 evra pristao da potpiše da je dete njegovo. Dogovorili su se da mu novac isplaćuju u ratama, kada budu počeli da primaju socijalnu pomoć. Plan je bio da se, kada se sve sredi, ženi i deci priključi njen pravi muž. Žena je prošla kroz sve provere, porodila se u bolnici kada je taj Nemač ispunio svoj deo dogovora i potpisao da je dete njegovo. Obezbeđen im je smeštaj, ostala deca su krenula u nemačku školu, ali otac, sestra i brat te žene koji su godinama bili u Nemačkoj prijavili su je policiji i ona je morala da potpiše papire o dobrovoljnom povratku u Crnu Goru. Budući da su izgubili toliki novac i bolju budućnost svoje dece sazvali su romano kris (romski sud), ali pre toga su celokupnoj romskoj zajednici preko *live* videa predložili svoj slučaj u trajanju od dva sata. Dovoljno je reći da je taj video imao 3.400 pregleda!

¹⁰ Kod Čergara ovaj virtuelni sud je jedna vrsta modifikovanog narodnog suda poznatog kao romano kris.

Iako su mlađe generacije Čergara i Roma Muslimana posredstvom interneta uticale na promenu zasebnih romskih grupa, poseban uticaj mladih može se detektovati na zajednicu Roma Muslimana.

Znanje koje su dobili zahvaljujući nepreglednim informacijama na internetu, počelo je mlađe korisnike digitalnih alata da odvaja od tradicionalnih struktura. Iz tog razloga *on line* svet, koliko god da je u zajednici ojačao socijalne i etničke veze, stariji percipiraju kao veliku opasnost. Ipak, uticaj mladih, tj. interneta na stari sistem tradicionalne strukture posmatraju na dva načina: prvi je prihvatljiv, a drugi za njih potpuno neprihvatljiv model ponašanja.

Prvi je onaj u kojem stariji članovi zajednice prihvataju novo kulturološko znanje koje su mladi stekli na internetu, a tu se prvenstveno izdvajaju nova učenja o islamu.

S obzirom na viševjekovnu skrajnutost zajednice koja bivstvuje na marginama društva, ali i na marginama religijskih sistema, šema na osnovu koje su Romi Muslimani učili o religiji, odnosno o sopstvenim religijskim verovanjima i praksama bila je u prošlosti ista. Osnovna znanja dobijali su od svojih roditelja i najbliže okoline, gde su stariji figurirali kao osobe koje najviše znaju. Međutim, ta usmena predanja bila su pre usmerena na prenošenje tradicionalističkog tipa religije, koji je podrazumevao da se kod Roma Muslimana u islamu ne izgube ni oni elementi koji nisu islamski, ali su tipično „romski”. Kod Roma Muslimana u prošlosti je procenat onih koji su redovno posećivali džamiju bio mali. Veći broj vernika išao je u džamiju tokom Ramazan bajrama i Kurban bajrama. Međutim, pre više od deceniju nije ih bilo dovoljno da bi verska učenja proširili na celu zajednicu. To se barem nije moglo desiti bez institucionalne podrške. Danas je situacija umnogome drugačija, jer podaci s terena pokazuju da je većina porodica Roma Muslimana koja je nekada slavila Đurdevdan i Vasiljicu praznike potpuno odbacila. Proslava i jednog i drugog praznika redukovana je, pa su za Đurdevdan u ranim jutarnjim satima na rekama uglavnom Čergari.

Ako se priklonimo najzastupljenijoj teoriji da su Đurđevdan i Vasiljica u (široj) romskoj zajednici, predstavljali najveće simbole romskog etnosa, uviđamo da je njihovo odbacivanje od Roma Muslimana izgubilo taj tipično širi romski predznak. Istraživanja su pokazala da je Romima Mislimanima u Crnoj Gori uvek bio važniji identitet sopstvene grupe, koja je ograđena od drugih romskih grupa u regionu, a posebno Čergara koji dele s njima isti prostor i državu. Religija je u ograđivanju i distanciranju imala značajnu ulogu, a „čišćenje” stranih elemenata u islamu dešava se pred našim očima. To je proces koji još traje i nije obuhvatio celu zajednicu, ali promena je evidentna i do nje je došlo zahvaljujući novim tehnologijama. Prvo, zbog velike prisutnosti mladih u virtuelnom svetu, a drugo, zbog uticaja mnogobrojnih porodica koje borave u inostranstvu, gde Romi imaju bliži kontakt sa islamskim verskim institucijama. Protok informacija i učenje o veri u novo doba menjaju pravac, pa više nisu stariji ti koji uče mlade, već su mladi prepoznati kao prenosioci znanja. Od svih informanata koji su rekli da su napustili proslavu Đurđevdana i Vasiljice mogla se čuti skoro ista izjava: „Ne slavimo više jer nam je sin/unuk (čitaj mladi) rekao da to nije naša slava... Oni su to čuli na internetu.” Velika informatička pismenost nasuprot literarnoj nepismenosti populacije, koja nikada o veri nije učila iz knjiga, niti je bilo mnogo onih koji bi ih kroz veru vodili, uslovlila je promenu prenosa podataka. Verski sadržaji plasiraju se preko interneta, video-poruka, pa su Romi u mogućnosti da o veri nauče mnogo više nego ikada do sada. Razmena informacija je dinamički, a ne statički model, pa društveni subjekti jedni na druge utiču s obzirom na to da oni koji razmenjuju poruke nisu živeli u istom vremenu, pa čak ni na istom prostoru. Zbog opozicije starih i mladih, tradicionalnih i modernih porodica, izvestan broj porodica i dalje zadržava neislamske elemente za koje će vreme pokazati da li će potpuno iščeznuti ili će doći do revitalizacije određenih tradicionalnih formi zbog nacionalnog osveščivanja romskih grupa u Crnoj Gori. Međutim, kako pokazuju najnoviji podaci sakupljeni samo opservacijom, islam je odneo veliku prevagu, pa je u romskoj

zajednici mnogo angažovaniji hodža, mnogo je veći broj ljudi koji klanjaju i idu u džamiju i mnogo je veći broj Romkinja koje se pokrivaju.

Islam je kod Roma Muslimana glavna etnička odrednica. Poruke sa interneta koje mlađe generacije prenose starijim generacijama društveno su prihvaćene, jer se uklapaju u već postojeće vrednosne sudove i stavove koje celokupna zajednica, u ovom slučaju Romi Muslimani, imaju o religiji. Proces koji je započet pre pojave interneta utabao je put novim saznanjima o veri. Prepoznata važnost „čistog” islama omogućila je zamenu društvenih uloga, pa se mlađi prepoznaju kao prenosioci znanja.

Međutim, drugi model ponašanja mladih na internetu za starije članove zajednice potpuno je neprihvatljiv. Okarakterisan je kao napuštanje naučenih, tradicionalnih i moralnih vrednosti, što narušava etničku i socijalnu „čistotu” zajednice. Za poremećene odnose prvenstveno krive internet. Kako smatraju, internet je mlađim generacijama omogućio veću slobodu u realnom svetu. Stariji osim osnovnih funkcija na telefonu (SMS poruke, viber poruke), nisu u mogućnosti da kontrolišu njihovo ponašanje na društvenim mrežama. Često ih bez njihovog znanja dovedu pred svršen čin. Tada u porodici odlučuju da li će se privoleti volji mlađeg člana ili će primeniti neka stare metode za rešavanje nepoželjnih osoba, koje ne pripadaju njihovoj zajednici. Neki skorašnji razgovori koje sam vodila s Romima i Romkinjama ukazali su mi na to da je došlo do velikog broja razvoda i napuštanja supružnika, a za šta svi krive društvene mreže. Svakako, bilo bi dobro obaviti nova kvalitativna istraživanja i na terenu i „od kuće.”

* * *

Potrebna je socijalna, psihološka, emotivna, pa čak i ekonomska podrška da bi se pojedinac osećao kao deo kolektiva i da bi kolektiv kao skup različitih pojedinaca mogao da funkcioniše. Fizička prisutnost je, u tom smislu, uvek imala značajnu ulogu. Rasipanje zajednice znači da sistem ne funkcioniše na ustaljeni način, što nosi opasnost od urušavanja i gubljenja čvrstih ograda

koje je društvo konstruisalo. Međutim, kako te društvene ograde nisu materijalne, pripadnici zajednice pronalaze nove metode da održe kolektiv, ali ujedno stvaraju uslove da se zbog tih metoda sociokulturni sistem nađe u „opasnosti”. Upotreba modernih tehnologija od romskih grupa u Crnoj Gori indikativan je primer istovremenog jačanja i menjanja sociokulturnog sistema koji može da sruši tradicionalne strukture. Crnogorsko „većinsko” stanovništvo i dalje smatra da su Romi ultra tradicionalna, nazadna i zatvorena zajednica, koja teško prihvata elemente savremenog društva. Ovakav stav počiva na premisi da su tradicionalno strukturisane zajednice oštro suprotstavljene savremenom društvu, čiji su i oni deo, ali koji, za razliku od pripadnika tog „većinskog” modernog društva, nisu odbacili prošlost i stare tradicije. Međutim, u romskim sociokulturnim sistemima modernost, tj. određeni elementi i mehanizmi modernosti, polako zamenjuju i „omekšavaju” tradicionalno ustanovljene obrasce ponašanja, čime se daju određene slobode pojedincu, ali i nanovo uspostavljaju granice grupe.

Mobilni telefon je postao simbol promena i, pokazalo se, sve dok ga kontroliše kolektiv i dok je u simbiozi sa starim strukturama, iako i tada izaziva određene promene, smatra se pozitivnim elementom. U situacijama kada se koristi kao sredstvo za kršenje postojećih društvenih pravila prepoznaje se kao negativni element modernosti koji pretili da uruši postojeći sistem. Što je veća tehnološka razvijenost mobilnog telefona, to su njegovi efekti na zajednicu izraženiji – u „pozitivnom i negativnom” smislu. Na isti način je shvaćena i upotreba interneta. Elementi modernosti prilagođeni su potrebama zajednice koja treba da očuva integritet, identitet, hijerarhiju, granice i snagu kolektivnog etničkog bića. Međutim, kako u današnje vreme, više nego ikada, dolazi do sukoba generacija, i sve većeg odvajanja mladih od tradicionalnih vrednosti, većina Roma ima ambivalentan stav prema internetu. Došlo je do toga da je zajednica, sa uplivom novih tehnologija, povećala nadzor pojedinaca, ali, isto tako, s razvojem tehnologija sve više gubi kontrolu, pa se internet, bez obzira na to koliko je omogućio povezivanje i učvršćivanje socijalnih i etničkih veza s

Romima u raseljenju, percipira kao velika opasnost. Ipak, mladi u procesu tranzicije imaju dvojaku ulogu: s jedne strane, prepoznata je i uvažena njihova uloga u jačanju identiteta, što su u slučaju Roma Muslimana svakako nova saznanja koja prenose svojim starijima o islamskoj veri, dok su, s druge strane, okarakterisani kao opasnost po stare strukture, jer upotrebom interneta ne čuvaju etničku „čistotu” i stavljaju sopstvene potrebe ispred potreba kolektiva. Dakle, romske crnogorske grupe nisu zatvorene i nisu imune na savremene tokove u društvu. Makrosvet je izvršio veliki uticaj na mikrosvet romskih zajednica, i to mnogo snažnije nego dirigovani uticaji.

BIBLIOGRAFIJA

- Delić, V. 2008. *Otvorena vrata : antropološki prilog kulturama Roma i Egipćana u Crnoj Gori*. Podgorica: Fondacija za stipendiranje Roma, Institut socijalne inkluzije.
- Delić, V. 2020. „Etnički identitet Roma u procesu tranzicije u Crnoj Gori” (doktorska disertacija). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Katedra za etnologiju i antropologiju.
- Ekholm-Friedman, K., Friedman, J. 1995. „Global complexity and the simplicity of everyday life”. In: Miller, D. (ed.). *Worlds Apart: Modernity Through the Prism of the Local*. Association of Social Anthropologist of the Commonwealth, Conference.
- Marushiakova, E. 2008. „Gypsy/Roma Identities in New European Dimension: The Case of Eastern Europe”. In: Marushiakova, E. (ed). *Dinamics of national identity and transnational identities in the process of European Integration*: 468–490. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.

ANTHROPOLOGICAL “TERRAIN” ON SOCIAL NETWORKS: THE IMPACT OF MODERN TECHNOLOGIES ON ROMA GROUPS IN MONTENEGRO

Abstract. *Modern technologies, i.e. the availability of the Internet on various modern devices, have enabled the opening of “new” social portals and the interweaving of the virtual and real worlds. Social networks have branched out the possibility of connecting between different subjects and*

different communities, but also created an opportunity for anthropologists to research different cultural phenomena in a different way. With just one click, that is, by accepting the friendship of Roma men or Roma women on social networks, we gained insight into new practices. Personally, I have over seventy friends from the Roma population on my Facebook list, so practically, for many years, I could do “field research from home”. Namely, considering the frequency of Facebook using, as well as the diverse content that Roma publish on a daily basis, which ranges from visual information about their everyday life, sharing videos and photos with religious themes, live broadcasts of holiday celebrations, engagements and weddings, a whole field of possible anthropological research opened up. Regardless of the fact that this method always depends on the “traditional” way of research, it revealed new practices and mechanisms that are very useful in process of searching for answers to following questions: How much and how are Roma groups changing and in what way the modern technologies and especially young people had an impact on those processes? How powerful has the Internet become in reuniting and bringing together separated members of the Roma family? In the preservation of tradition, even language, through the broadcasting of ritual practices? In strengthening religious identity due to wider availability of religious content? More precisely, the answer to the question of how Roma “live” in the virtual world and how that world affects the entire community when they are offline?

Keywords: Roma, modern technologies, social networks, Montenegro